

DIALÓGY

FIKTÍVNY DIALÓG S DVOJNÍKOM ISTÉHO KRITIKA¹

Václav ČERNÍK

AMOREJ, P.: Ahoj, Vašek. Kam sa tak ponáhľaš?

ČERNÍK, V.: Zdravím ťa, Paľo. Do záhrady, veď vieš, že na fakulte som iba jednou nohou, tou druhou som už v záhrádke a práve tam teraz utekám.

AMOREJ, P.: Nemal by si sa tak ponáhľať do dôchodku.

ČERNÍK, V.: Moja manželka hovorí, že som už zničil dosť papiera a že by som nemal kaziť ešte aj počítač.

AMOREJ, P.: Už som sa začal obávať, že utekáš predom mnou, aby si sa vyhol vyrovnaniu istých podlžností.

ČERNÍK, V.: Akých podlžností?

AMOREJ, P.: Zopár vysvetlení. V našej diskusii o tom, či sa pojmy vyvíjajú, zostalo veľa nejasností. Mali by sme sa pokúsiť spresniť svoje stanoviská.

ČERNÍK, V.: Súhlasím, hoci musíš uznať, že byť terčom, do ktorého niekto triafa, nie je práve najpríjemnejšie.

AMOREJ, P.: Ospravedlňujem sa, ale nemal by si to brať osobne. Ani ja to nemám ľahké – ostreľujú ma už prinajmenej traja kritici. Napokon vieš, že bez kritiky niet diskusie a bez diskusie sa málokteré riešenie problémov pohne dopredu. A potom, dialóg nie je streľba do terča, ale spoločné hľadanie v pološere myšlienok, pri ktorom hľadajúci občas musia naraziť do seba hlavami. No keďže otras mozgu z toho ešte nikto nedostal, môžeme v našom hľadaní pokračovať pokojne ďalej.

ČERNÍK, V.: Veď ja sa na tvoju kritiku nehnevám. Myslím, že bola užitočná a pomohla veci. Hovorí sa, že keď dvaja myslia *rôzne*, nikdy sa nedohodnú. No ak obidvaja *myslia*, môžu nájsť spoločné stanovisko.

AMOREJ, P.: Pokúsme sa teda vyčleniť to, v čom sú naše stanoviská zhodné a v čom sa odlišujú.

ČERNÍK, V.: Prečo nie? Prid' zajtra na fakultu. Aj tak t'a tam už dlhší čas postrádam.

* * *

ČERNÍK, V.: Vítam t'a u nás, Paľo. Posad' sa. Myslím, že najlepšie bude, keď sa hneď pustíme do diskusie. Ako hosť máš právo na prvý t'ah, takže ak nemáš nič proti tomu a chceš svoje právo využiť, môžeš začať.

AMOREJ, P.: Ďakujem za príležitosť. Začal by som hádam tým, čo som zdôraznil už vo svojom vstupe do diskusie, ktorú uverejňovala *Filozofia* v rokoch 1990-92. Predovšetkým by si mal uznať, že pojem nie je súd; nevypovedá nič o predmete. Služí iba na jeho identifikáciu. O pojme (na rozdiel od súdu) nemá teda zmysel hovoriť, že je pravdivý alebo nepravdivý.

ČERNÍK, V.: Súhlasím s tým, že pojem nie je súd, že plní identifikačnú funkciu, a že na rozdiel od súdu (či výroku) mu nemožno pripisovať logickú hodnotu pravda alebo nepravda. To však podľa môjho názoru neznamená, že pojem nemôže mať objektívny, na subjekte nezávislý (a v tomto zmysle aj intersubjektívny) obsah. Aj pojem sa teda (spolu so súdmi a úsudkami) môže zúčastňovať na procese formovania objektívnej pravdy (pravdy v epistemologickom zmysle).

AMOREJ, P.: To nepopieram. Pojem však nie je ani poznatok. Poznatok je overený pravdivý súd (výrok). A keďže pojem nie je súd, nie je ani poznatkom.

ČERNÍK, V.: Ak si poznatok zadefinujeme ako overený pravdivý súd a uznáme, že pojem nie je súd, musíme logicky uznať aj to, že pojem nie je poznatok. Znamená to však, že pojem nie je ani *znalosťou* identifikovaného predmetu? Ako môže pojem plniť funkciu identifikácie predmetu, ak nie je znalosťou o tomto predmete? Medzi pojmom ako znalosťou predmetu a pojmom ako identifikáciou predmetu je zrejme istá cyklická väzba: znalosť predmetu napomáha jeho identifikácii a identifikácia predmetu podporuje znalosť o tomto predmete. Čím hlbšia je znalosť predmetu, tým presnejšia môže byť jeho identifikácia. Medzi pojmi teta = sestra otca, teta = sestra matky a teta = sestra rodičov je nielen rozdiel v identifikácii, ale aj v znalosti predmetu ([4], 370).

AMOREJ, P.: Ak si poznanie vymedzíme ako súhrn poznatkov a uznáme, že pojem nie je poznatkom, musíme uznať aj to, že pojem nie je poznaním. Pojmy sú iba nástroje poznania; sú to nástroje kognitívneho prenikania do reality. Ako také sú veľmi významnou zložkou nášho poznávacieho inštrumentária. Tieto nástroje poznania môžu vzniknúť a zanikať, ale nemôžu sa vyvíjať. Nie sú to živé „bunky“, ale rigidné abstraktné entity, ktorých sa po čase zbavujeme ako nepotrebných nástrojov ([2], 18, 28, 29, 31).

ČERNÍK, V.: Mal by si úplnú pravdu, keby sme poznanie mohli naozaj vymedziť len ako súhrn poznatkov. Lenže na poznanie sa môžeme pozerat' buď ako na proces poznávacej činnosti, alebo ako na výsledok poznávacej činnosti (zafixovaný v jazyku). Ty ako logik sa (prirodzene) na poznanie pozeráš najmä z tohto druhého pohľadu; lenže mňa ako epistemológa zaujíma predovšetkým poznanie ako činnosť. Zredukovať poznanie len na súhrn poznatkov (overených pravdivých výrokov) by znamenalo vylúčiť z oblasti výskumu proces pojmotvornej činnosti. Vývin poznania by sa v takom prípade zredukoval len na rast, akrcíciu, priradovanie, kumuláciu hotových poznatkov, v ktorej sa zbavujeme zastaraných pojmov ako nepotrebných nástrojov a nahrádzame ich novými nástrojmi pojmového inštrumentária.

Ja sa na vývin poznania pozerám ako na proces intenzívnej rozšírenej reprodukcie znalosti predmetu; v tomto vývinovom procese sa obidve stránky ľudského poznania (poznanie ako činnosť a poznanie ako výsledok činnosti zafixovaný v jazyku) vzájomne predpokladajú. Výsledok poznávacej činnosti stáva sa podmienkou novej poznávacej činnosti. V novej poznávacej činnosti pritom môže vystupovať buď ako jej predmet, alebo ako jej prostriedok. Nepopieram teda, že pojem má aj funkciu kognitívneho nástroja. Tvrdím iba, že túto funkciu nadobúda historicky. Pojem ako výsledok minulej pojmotvornej činnosti stáva sa podmienkou (predmetom a prostriedkom) novej pojmotvornej činnosti.

AMOREJ, P.: Nehnevaj sa, ale ak do teórie pojmu zavedieme analýzu pojmotvorneho procesu, nevyhneme sa nebezpečeniu, že stotožníme logický (ideálny) a psychický pojem. Logické koncepcie pojmu pokladajú pojem za význam (zmysel) nejakého nevýrokového výrazu, za funkciu, ktorá objektom, resp. ich n-ticiam priraduje pravdivostné hodnoty (Frege), takú funkciu, ktorá každému možnému svetu v každom okamihu priraduje jednu entitu (intenzionálna logika) ([2], 24-25), resp. ho pokladajú za uzavretú konštrukciu, zloženú z podkonštrukcií, ktorá má za úlohu identifikovať určitý predmet (Tichý, Materna). Pojem sa chápe ako logická konštrukcia, ktorá je buď nepodarená, nič nekonštruuje (napríklad pojem najväčšieho čísla), alebo konštruuje extenziu (ktorá nie je funkciou z možných svetov, napríklad poradové číslo), alebo konštruuje intenziu (ktorá nadobúda hodnotu podľa toho, aký je možný svet, napríklad pojem zorničky, opice, byť starší než a pod.) ([3], 852-856).

ČERNÍK, V.: Proti logickej analýze pojmu nemožno mať zásadné námietky. Naopak, treba privítať, že súčasná logika sa znova vracia k problému, ktorý svojho času podcenila. A vôbec neprekáča, že tým zneprijemňuje život filozofom, usvedčujúc ich z povrchnosti a nepresnosti. Sama logická analýza pojmu však naznačuje, že aj ona má svoje inherentné hranice.

Pojem ako konštrukcia slúžiaca na identifikáciu triedy predmetov sprostredkuje medzi výrazom a predmetom ([3], 848); má – dalo by sa povedať – „dvojaký“ charakter neklasického objektu; je diferencovanou jednotou dvoch vzájomne sa podmieňujúcich a dopĺňujúcich momentov: a) je *zmyslom výrazu* a b) je *znalosťou predmetu* (či už reál-

neho alebo mysleného). Bytie pojmu teda nemožno stotožňovať ani s bytím výrazu, ani s bytím predmetu.

Logika sústreďuje pozornosť najmä na vzťah pojmu a výrazu; pojem chápe predovšetkým ako význam či zmysel výrazu, ako identifikačnú konštrukciu. Aký je vzťah medzi pojmom predmetu a predmetom samým, to už nie je špecifická otázka logiky. Logika chápe pojem ako konštrukciu, ktorá identifikuje vlastnosť; čo je to za vlastnosť už nie je záležitosť sémantiky, ale empirie. Pri logickej analýze sa dostaneme, ako by povedal Pavel Materna, len po konštrukciu. Lenže mňa ako epistemológa zaujíma nielen pojem ako zmysel výrazu, ale aj pojem ako znalosť predmetu.

AMOREJ, P.: Nepopieram, že logická analýza pojmu má svoje limity. Lenže zmyslom kontrapozície psychického a logického (ideálneho) pojmu bolo odlíšiť pojem ako logický výtvor od subjektívnej predstavy, od toho, čo prežívame, keď pojem myslíme, resp. od určitej dispozície, schopnosti vybaviť si pojem, naučiť sa mu, používať ho a pod. Pojem v logickom zmysle nie je subjektívna predstava; nie je to nejaký obraz vznikajúci v individuálnom vedomí. Vydávať to, čo prežívame, keď myslíme pojem atómu za akýsi psychický pojem atómu by zrejme bolo hotovým nedorozumením ([2], 9).

ČERNÍK, V.: Iste. Plne súhlasím s tým, že predstava nie je pojem a to, čo subjektívne prežívame, keď pojem myslíme takisto nie je pojem, ale psychický zážitok. Psychický kontext, vnútri ktorého pojem vystupuje v individuálnom vedomí, to ako funguje v myšlienkovvej činnosti indivíduí v konkrétnej vzájomnej spojitosti s inými stránkami vedomia, ako si pojem osvojujeme, čo prežívame, keď ho myslíme a pod., naozaj nie je záležitosťou logiky, ale psychológie ([4], 370-371, 388). Nie je to však ani špecifický problém epistemológie.

AMOREJ, P.: Chceš povedať, že popri logickom a psychologickom pojme pojmu jestvuje ešte aj epistemologický pojem pojmu? Nepovedie nás uznanie epistemologického pojmu pojmu späť k tomu, čo sme už uznali za nesprávne, totiž k tvrdeniu, že pojem je súd, poznať atď.?

ČERNÍK, V.: Podľa môjho názoru by bolo nerozumné pohybovať sa len vnútri dichotómie logického a psychologického. Už Aristoteles, tvorca pojmovej logiky, rozlišoval dve protikladné stránky rozumu: poznanie a usudzovanie ([1], 1139a, s.142). Dnes by sme mohli povedať, že sa ľudská myseľ v istom ohľade podobá elektromagnetickému vlneniu: prebieha v dvoch komplementárnych rovinách: na úrovni poznania a na úrovni usudzovania. Moderná logika sa špecializuje na analýzu logických foriem usudzovania (vyplývania) a moderná epistemológia – na analýzu myšlienkových, kategoriálnych foriem poznania. Táto delba práce sa odráža aj v analýze pojmu, ktorý utvára špecifický obsah ľudského myslenia.

Logika skúma pojem v intervale abstrakcie, ktorý zodpovedá jej vlastnému predmetu: skúma miesto a funkcie pojmu, ktoré nadobúda v procese usudzovania; analyzuje

pojmom ako identifikačnú konštrukciu; zameriava sa na analýzu vzťahu medzi pojmom a výrazom; chápe pojem predovšetkým ako zmysel výrazu (ako sémantický význam); dôraz kladie na zachovanie identity pojmu. Nevyhnutným predpokladom správneho usudzovania totiž je, aby sme tým istým pojmom vyčleňovali tú istú triedu (vlastnosť, vzťah) predmetu. Nerešpektovanie tejto podmienky spôsobuje závažné chyby a omyly v usudzovaní.

Epistemológia skúma pojem v inom intervale abstrakcie ako moderná logika: skúma miesto a funkcie pojmu, ktoré nadobúda v procese poznania; analyzuje pojem najmä ako pojem či znalosť predmetu, ako myšlienkovú rekonštrukciu predmetu v jeho podstatných súvislostiach a vzťahoch. Zameriava sa na analýzu vzťahu medzi pojmom a predmetom; zaujíma ju napríklad otázka, či sám predmet je iba našou konštrukciou, alebo či má svoje (od vedomia subjektu) nezávislé bytie. Odlišuje navyše nielen bytie pojmu od bytia predmetu, ale aj od bytia mysleného predmetu. Rozlišuje vec (das Ding) a myslenú vec (die Sache), ktorá sprostredkuje medzi pojmom veci a reálnou vecou samou. Rozlišuje viacero typov myslených objektov (faktuálne a idealizované objekty, ideálne typy objektov), ktoré vyjadrujú rôzne vývinové stupne nášho myšlienkového zmocňovania sa reality, a teda aj rozličné stupne našich pojmových konštruktívnych možností. Zaujíma ju, ako sa pojem naplňa objektívnym (empirickým a teoretickým, analytickým a syntetickým) obsahom, ako nadobúda svoj kognitívny zmysel a význam. Dôraz kladie na to, aby sa objektívny obsah pojmu, naša znalosť predmetu, nielen rozširovala, ale s vývinom ľudského poznania a spoločenskej praxe aj prehľbovala. Bez toho by totiž pojem ustrnul, strácal by schopnosť zachytiť vývin objektu a vývin jeho poznania.

Pojem teda, podľa môjho názoru, zjednocuje dve protikladné funkcie, analýza ktorých utvára predmety modernej logiky a epistemológie: 1. Je zmyslom (nevýrokového) výrazu; ako taký je uzavretou, resp. uzatvárajúcou sa konštrukciou, ktorá slúži na identifikovanie predmetu, na vyčlenenie určitej triedy predmetov (ich vlastností a vzťahov). 2. Je pojmom predmetu, jeho znalosťou; ako taký je myšlienkovou rekonštrukciou (zobrazením, konštrukciou, projekciou) predmetu v jeho podstatných súvislostiach a vzťahoch.

Tieto dve protikladné úrovne pojmu (logická a epistemologická) sa vzájomne sprostredkujú a prechádzajú do seba navzájom. Pohyb pojmu preto nadobúda charakter pulzujúceho cyklu: ako pojem predmetu sa otvára oproti novej informácii (rozvíja sa ako znalosť predmetu); ako zmysel výrazu sa uzatvára pred novou informáciou (logicky sa upresňuje jeho identifikačná funkcia). Vďaka tejto „dvojakosti“ (neklasickejši) môže byť pojem dostatočne *presný* v tom zmysle, aby vylučoval možnosť zámény za iný pojem a zároveň aj dostatočne *pružný*, aby nebrzdil vývin poznania predmetu a našu schopnosť zachytiť vývin predmetu.

AMOREJ, P.: Hovoríš, že bytie pojmu neslobodno stotožňovať ani s bytím výrazu, ani s bytím predmetu. V čom teda spočíva jeho bytie? To nie je až taká ľahká otázka. Pokiaľ ide o logický (ideálny) pojem, ten nemá svoje bytie (ani nevzniká) v psychike

individuí; jeho bytie má nadindividuálnu, intersubjektívnu povahu. Neexistuje ani v popperovskom prvom svete (fyzických vecí), ani v jeho druhom svete (psychických entít), ale skôr v jeho treťom svete.

ČERNÍK, V.: Súhlasím s tým, že otázka bytia pojmu je mimoriadne zložitý problém. Okolo tejto problematiky sa vo filozofii rozvinuli búrlivé diskusie. Podľa jedných autorov možno pojmy chápať ako určité entity; podľa druhých naopak nie sú to žiadne entity, ale púhe fikcie (Skinner), alebo emergentné stavy našich nervových sietí (Rumelhart).

Aj v rámci názorov tých autorov, ktorí pokladajú pojmy za entity jestvujú zásadné rozpory. Jední autori nadväzujú na platonovskú tradíciu a považujú pojmy za nena-turálne, nadmyslové entity existujúce za hranicami časopriestorového sveta (Frege, Hegel); iní sa stotožňujú skôr s Aristotelovým hľadiskom a chápu pojmy ako abstrahované entity (formy vecí). U Bolzana sú pojmy objektívne, abstrahované (nementálne), štrukturované entity.

Iná skupina autorov naopak tvrdí, že pojmy sú mentálne entity. Aj vnútri tejto skupiny sú závažné spory: jedna jej časť považuje pojmy za mentálne entity, ktoré sú nám zväčša vrodené; časť týchto autorov pritom chápe pojmy ako niečo uzavreté (definovateľné pomocou nevyhnutných a dostatočných podmienok) (Descartes, Leibniz), časť – ako niečo otvorené (Fodor) a časť zaujíma v danej otázke nerozhodné stanovisko (Chomsky); druhá časť danej skupiny považuje pojmy za mentálne entity, ktoré zväčša nadobúdame na základe skúsenosti; aj jedna časť týchto autorov sa domnieva, že pojmy sú uzavreté (Locke, Kant, Bruner), kým druhá – že sú otvorené (Rosch, Minsky). Mnohí autori zaujímajú v danej otázke kompromisné stanovisko: pojmy sice považujú za niečo naučené, získané zo skúsenosti, ni generovanie pojmov podľa nich predpokladá vrodenný aparát.

Existuje však ešte iná skupina autorov, ktorá nepovažuje pojmy ani za platonovské, ani za abstraktné, ani za mentálne, ale za lingvistické entity (Hobbes, Wittgenstein); v tejto skupine sa presadzuje tendencia redukovat' pojem na jeho jazykové vyjadrenie ([5], 17-19; [3], 844-848). V pozadí tejto zložitej diskusie o problematike pojmu zreteľne badať neprekonanú a zdanlivo neprekonateľnú dichotómiu mentálneho a fyzického, a to v oboch jej základných aspektoch (body/mind, subjekt/objekt).

Podľa môjho názoru (ideálny) pojem má svoje bytie (ako aj svoj vznik a zánik) v tom, čo nazývame „ľudská myseľ“. Ľudskú myseľ neslobodno stotožňovať s množinou myslenia ľudských individuí; utvára ju súhrnná myšlienková činnosť ľudských individuí a *systém komunikatívnych väzieb medzi nimi*. Ľudská myseľ má sociálny charakter; utvára sa na báze sociálnej pamäti (zafixovanej v produktívnych silách, produktívnych vzťahoch a znakových sústavách) a nadobúda nadindividuálny, intersubjektívny (a ak chceš aj medzigeneračný) charakter. V takto pochopenej ľudskej mysli, podľa môjho názoru, treba hľadať racionálny zmysel platonovského sveta ideí (nech už sa volá „platonovský“, alebo „latonovský“). V popperovskom treťom svete je podľa mňa iba zakódovaná informácia o pojme; túto informáciu možno zrekonštruovať a reinter-

pretovať zasa len v ľudskej (sociálne fundovanej) myšli. V tomto zmysle tiež súhlasím s Maternom, že chápať pojem ako mentálnu entitu (tj. ako entitu, ktorá má svoje bytie len v individuálnom vedomí subjektu) by znamenalo „vzdať sa akéhokoľvek rozlíšenia medzi objektívnym (...) a subjektívnym“ ([3], 856). Problém tkvie azda v tom, že sama ľudská myseľ môže existovať a rozvíjať sa iba prostredníctvom súhrnnej, živej myšlienkovvej činnosti indivíduí a sociálnych (komunikatívnych a iných) väzieb medzi nimi.

AMOREJ, P.: Táto problematika je naozaj taká zložitá, že by si zasluhovala osobitný rozbor. Vráťme sa však k druhej otázke, ktorú si nadhodil, k otázke vzťahu pojmu a poznania. Ja predsa netvrdím, že pojem je absolútne imúnny voči rastu poznania. Naopak, uznávam, že poznanie určitým spôsobom sedimentuje nielen v poznatkoch, ale aj v pojmoch. Lenže v pojmoch predsa nesedimentuje (ako sme sa už dohodli) sám poznatok (overený pravdivý súd), ale len súdová forma. Uznávam aj to, že na utváranie nových pojmov majú vplyv aj iné faktory, a že dosiahnutý stav poznania sa môže do nich premietnuť aj v inej, oveľa sprostredkovanejšej podobe ([2], 18, 76-77).

Nie je mi však jasné, kde je podľa teba hranica medzi rozvojom pojmu ako znalosti predmetu a identifikačnou funkciou pojmu ako uzavretou konštrukciou. Keď sa obsah pojmu pri konjunktívnom rozšírení alebo ochudobnení zmení na obsah, ktorý nie je ekvivalentný s pôvodným obsahom, tak pojem stráca svoju identitu. Lenže ak je tomu tak, stráca sa akýkoľvek priestor pre vývinovú koncepciu pojmu. Ak ide o triviálne zmeny obsahu pojmu, pri ktorých pojem zachováva svoju totožnosť, tak sa nevyvíja. Ak ide o netriviálne zmeny obsahu, tak pojem stráca svoju identitu, a teda sa nemôže ani vyvíjať. Logika ako celok odmieta také chápanie pojmov, ktoré pripúšťa netriviálne zmeny ich obsahu (bez straty totožnosti). Nerešpektovanie tejto skutočnosti by nás zaviedlo do trasoviska logických protirečení ([2], 25, 26).

ČERNÍK, V.: Obávam sa, že každý z nás hovorí o niečom inom. Bolo by to tak ako hovoriť, keby sme pojem zredukovali iba na jeho identifikačnú funkciu. Potom by skutočnosť nebola nijaký priestor pre vývinovú koncepciu pojmu (lebo práve od vývinu pojmu by sme abstrahovali). Lenže pojem nie je len zmyslom výrazu a neplní iba identifikačnú funkciu; je aj pojmom predmetu a plní dôležité funkcie v procese jeho poznania (učí nás kategorizovať, rozoznávať veci, poznávať nové veci, generovať vysvetlenie vecí, uľahčuje riešenie teoretických a praktických problémov, napomáha jazykovému porozumeniu atď.) ([5], 22).

Keď hovorím o vývine pojmu, mám na mysli *vývin pojmu ako znalosti predmetu*. Keď tvrdím, že sa pojem ako znalosť predmetu rozvíja, mám na mysli to, že sa jeho objektívny (predmetom podmienený) obsah rozširuje a prehľbuje. Keď zistím, že teta nie je len sestra matky, ale aj sestra otca, rozšírim obsah pojmu teta konjunktívnym spôsobom. Keď zistím, že kapitalizmus nie je len jednoduchým tržným hospodárstvom (výmenou ekvivalentov), ale rozvinutým tržným hospodárstvom (výmenou neekvivalentov), pojem kapitalizmus jednoducho nerozšírim, ale podstatne prehĺbim.

Ak sa bude naša znalosť predmetu kvalitatívne, ba dokonca aj podstatne meniť, a ak pritom bude tento vývin našej znalosti predmetu napomáhať zdokonaľovaniu identifikačnej funkcie pojmu, ťažko možno proti tomu niečo namietat' z logického hľadiska. Lenže práve o to ide vo vývinovej koncepcii pojmu. To, čo sa javí z hľadiska poznávacieho kontextu ako vývinová zmena, t.j. ako nevratná kvalitatívna alebo dokonca podstatná zmena v našej znalosti predmetu, môže vystupovať z hľadiska usudzovacieho kontextu len ako „triviálna“ zmena: prehlbovaním pojmu ako znalosti predmetu sa neoslabuje, ale naopak zdokonaľuje identifikačná funkcia pojmu ako zmyslu jazykového výrazu. Paradoxne sa môže povedať: ak by sa pojem ako *znalosť predmetu* nevyvíjal, nemohla by sa zdokonaľovať ani identifikačná funkcia pojmu ako *zmyslu jazykového výrazu*.

AMOREJ, P.: To sa mi zdá čudné. Doteraz som si myslel, že zmeny zlučiteľné s povahou pojmov danou vymedzením v logike nie sú pre vývinovú teóriu zaujímavé ([2], 73).

ČERNÍK, V.: Práve naopak. Problém je v tom nájsť takú epistemologickú teóriu vývinu pojmov, ktorá by bola zlučiteľná s vymedzením pojmu v logike. Riešenie treba zrejme hľadať v spomínanom rozlíšení dvoch protikladných stránok a funkcií pojmu. *Vývin pojmu ako znalosti predmetu môže byť plne zlučiteľný so zachovaním a zdokonaľovaním identifikačnej funkcie pojmu ako zmyslu výrazu.*

To je však iba jedna stránka veci: Doteraz sme predpokladali, že sa vyvíja iba naša znalosť predmetu; situácia sa však môže zmeniť, ak zohľadníme aj vývin predmetu samého.

AMOREJ, P.: Aj u vyvíjajúceho sa objektu musíme predpokladať, že je schopný zachovávať svoju identitu. Ten istý objekt môže mať v rôznych okamihoch odlišné vlastnosti, môže sa teda meniť; zmeny, ktoré prekonáva však nesmú prekročiť hranice, ktoré vymedzujú jeho povahu. Jeho identita nie je daná iba tým, čo mu prislúcha v určitom okamihu, ale celou históriou nadobúdania, vlastnenia a strácania atribútov v ľubovoľnom možnom svete. Inak povedané: $O_1 = O_2$ práve vtedy, keď pre každý možný svet w v okamihu t platí, že O_1 má vo w, t tie isté vlastnosti ako O_2 . To isté platí aj pre pojmy. Aj pojmy niektoré vlastnosti strácajú, iné nadobúdajú. Tieto zmeny však nezasahujú ich povahu danú vymedzením pojmov. Pojmy nemožno charakterizovať ako v čase sa meniace predmety, ktoré postupne menia svoju stavbu i obsah, a teda aj svoju povahu ([2], 73).

ČERNÍK, V.: Súhlasím s tým, že vývin pojmu (ak taký existuje) nemožno chápať tak ako vývin biologických druhov. Vo vývine objektu by som však rozlíšil dva druhy vývinových zmien: *Jednoduchá* vývinová zmena spočíva v nevratnej kvalitatívnej zmene vnútri tej istej podstaty. Takú povahu má štádiálny vývin vesmíru, hviezd, rastlín, živočíchov, človeka, spoločnosti. *Zložitá* vývinová zmena už nie je len kvalitatívnu

zmenou vnútri tej istej podstaty, ale nevratnou zmenou podstaty samej. Takú povahu má transformácia subatomárnych častíc, atómov, molekúl, chemických látok, biologických druhov, spôsobov spoločenskej výroby.

AMOREJ, P.: Keď sa zmení povaha (nature) objektu, tak objekt stratí svoju identitu, zmení sa na niečo iné; nepôjde teda o zmenu toho istého objektu. Vzniká teoretický problém: Má zmena podstaty vývinový charakter?

ČERNÍK, V.: Rozlišujem medzi vývinom (nevratnou kvalitatívnou zmenou vnútri tej istej podstaty) a vývojom, v ktorom ide o vznikanie a zanikanie podstát. Práve zmena povahy či podstaty predmetu je podľa môjho názoru najtypickejším znakom ozajstných vývojových zmien. Pravda, ak zmena povahy či podstaty objektu nemá mať katastrofický, ale vývojový charakter, musí sa aj v nej zachovať moment podstatnej identity.

AMOREJ, P.: Ďalší teoretický problém: Ako sa môže totožnosť podstaty zachovať, keď sa podstata zruší?

ČERNÍK, V.: Zrejme tak, že sa zmena podstaty jedného rádu odohráva vnútri tej istej podstaty iného rádu. V zásade je možné rozlíšiť dva typy vývojových zmien tohto druhu: 1. V prvom prípade sa podstata menej vyvinutého systému zachováva (a prekonáva) ako abstraktný obsah špecifickejšie podstaty vyvinutejšieho systému. Takú povahu mal prechod od jednoduchej tovarovej výroby ku kapitalistickej, alebo prechod od fyzikálnej roviny skutočnosti k chemickej, biologickej a sociálnej. 2. V druhom prípade podstata menej vyvinutého systému zaniká a vzniká podstata vyvinutejšieho systému; ich vystriedanie pritom vystupuje ako kvalitatívna zmena vnútri tej istej (abstraktnej) podstaty všeobecného systému. Takú povahu má napríklad proces zmien v spôsoboch spoločenskej výroby.

AMOREJ, P.: O tom, že sa objekt môže vyvíjať niet sporu. Lenže z toho, že sa objekt vyvíja ešte nevyplýva, že sa vyvíja aj pojem, ktorým tento vývin identifikujeme. Možno celkom pokojne prijať stanovisko, že každé štádium vo vývine (a toľž vývoji) objektu vyjadříme odlišným pojmom. Zoberme, dajme tomu, tvoj príklad: štádium jednoduchej tovarovej výroby si vyjadříme pojmom hodnoty (výmenou ekvivalentov) a štádium kapitalistickej tovarovej výroby pojmom nadhodnoty. (Odhladneme pritom od toho, že sa v mnohých neoklasických ekonomických teóriách pojem nadhodnoty neuznáva). Pojem hodnoty a pojem nadhodnoty sú predsa dva rôzne pojmy; ich empirický obsah si odporuje. Pri prechode od jedného k druhému nemôže ísť o zmenu toho istého pojmu. Hľadať v prechode od prvého pojmu k druhému nejaký vývin či vývoj by nás zaviedlo do trasoviska logických protirečení.

ČERNÍK, V.: Pojem hodnoty a pojem nadhodnoty sú nesperne dva rôzne pojmy; sú to odlišné konštrukcie, ktoré identifikujú odlišné spôsoby výroby a nemôžeme ich navzájom zamieňať. Práve to sa deje v mnohých (na J. Locka nadväzujúcich) sociálno-ekonomických teóriách. Nemožno ich však od seba ani odtrhovať, ak si nechceme zahatať cestu k pochopeniu vývojového procesu, ktorý viedol od jednoduchej tovarovej výroby ku kapitalistickému tržnému hospodárstvu. V pojme nadhodnoty totiž možno rozlíšiť dva momenty: abstraktný obsah F (výmenu ekvivalentov) a konkrétny obsah G (výmenu neekvivalentov). Konkrétny obsah G tu nie je jednoduchým konjunktívnym rozšírením abstraktného obsahu F, ale je geneticky včlenený do svojho abstraktného obsahu ako do svojej obsažnej formy. Hoci pojem hodnoty a pojem nadhodnoty sú rôzne, nestráca sa v nich moment totožnosti. Pojem nadhodnoty má v sebe abstraktný obsah F, ktorý je identický s konkrétnym obsahom F pojmu hodnoty. Rozdiel je iba v tom, že sa tu F (výmena ekvivalentov) rozširuje na osobitý tovar – pracovnú silu. Ak sú ostatné podmienky dané, predáva sa pracovná sila za svoju hodnotu; zachováva sa princíp ekvivalentnej výmeny. Pri prechode od pojmu hodnoty k pojmu nadhodnoty sa tak zachováva moment identity; a je to práve on, ktorý zabezpečuje genetickú väzbu medzi týmito pojmami.

Celý problém je v tom, že toto „nepatrné“ rozšírenie F na osobitý tovar – pracovnú silu spôsobuje podstatnú zmenu. Pracovná sila sa síce predáva na trhu práce za svoju hodnotu, no jej užívanie v procese výroby vedie k utváraniu väčšej hodnoty ako sama stojí. Preto sa v pojme nadhodnoty vyčleňuje aj nový konkrétny obsah G (výmena neekvivalentov). Je pravda, že obidve spomínané vlastnosti, ktoré sa identifikujú v pojme nadhodnoty si navzájom odporujú. O povahe týchto vlastností však nerozhoduje sémantika, ale empiria. Ich „antinomickosť“ je podmienená empiricky: dvojakým charakterom tovaru-pracovnej sily (rozdielom v jeho hodnote a úžitkovej hodnote). Napokon aj stroj (predĺžená ruka a mozog človeka) môže vytvárať väčšiu hodnotu ako sám stojí. Na tom nie je nič paradoxné. A tak je všetko v najlepšom poriadku v najlepšom z možných svetov.

AMOREJ, P.: Súhlasím s tým, že medzi pojmom hodnoty a pojmom nadhodnoty môže byť vzťah korešpondencie. Korešpondencia však nie je identita, ale jeden z druhov podobnosti. Stotožňovať identitu s podobnosťou je holé nedorozumenie.

ČERNÍK, V.: Pojem hodnoty a pojem nadhodnoty v sebe zahrnujú moment identity: totožnosť abstraktného obsahu F (výmeny ekvivalentov); medzi nimi je však aj moment odlišnosti: konkrétny obsah pojmu nadhodnoty G (výmena neekvivalentov) nie je obsahom pojmu hodnoty. Označme si pojem nadhodnoty ako P_2 a pojem hodnoty ako P_1 . Ak v pojme P_2 odhliadneme od jeho špecifického obsahu G, získame pojem P_1^* , ktorý bude logicky ekvivalentný s pojmom P_1 . Obidva tieto pojmy P_1 i P_1^* identifikujú tú istú vlastnosť F; rozdiel je iba v tom, že P_1^* túto vlastnosť rozširuje i na osobitý tovar – pracovnú silu. Medzi pojmami P_1 a P_2 je vzťah korešpondencie: z P_2 možno odvodiť P_1^* , ktorý odkazuje na P_1 a reinterpretuje ho na hlbšom explanačnom základe. Pojem korešpondencie, ako vidieť, nestotožňujem s pojmom identity.

AMOREJ, P.: Musím konštatovať, že aj podľa tvojho výkladu nie je korešpondencia medzi P_1 a P_2 vývinom toho istého pojmu; ide o prechod od jedného pojmu k druhému.

ČERNÍK, V.: To nepopieram. No ide o prechod pojmov, medzi ktorými existuje vnútorná genetická väzba: Konkrétny obsah menej vyvinutého pojmu sa tu stáva abstraktným obsahom (obsažnou formou) vyvinutejšieho pojmu. Práve vďaka tejto genetickej väzbe sa dá v tomto prechode pojmov zachytiť vývoj objektu (prechod od jednoduchej tovarovej výroby ku kapitalistickej). Nepochopenie tohto vývinu spôsobuje, že sa špecifická povaha kapitalistického tržného hospodárstva stotožňuje s povahou jednoduchej tovarovej výroby. To vedie nielen do trasoviska logických protirečení (Ricardo a ďalší), ale aj do trasoviska falošnej ideológie, ktorá vydáva scudzovanie hodnoty za akúsi „oprávnenejšiu“ a „spravodlivejšiu“ výmenu ekvivalentov (Rawls, Nozick).

AMOREJ, P.: Nepúšťajme sa do ideologických polemík a vráťme sa k meritu veci. Podľa mňa nemôže nastať prípad, že by pojem P vystupoval v čase t_1 ako nejaký pojem P_1 , v čase t_2 ako pojem P_2 inej povahy než P_1 , v čase t_3 ako pojem P_3 , ktorý má inú povahu ako P_2 atď. až po P_n . Potom by totiž pre i , ktoré sa nerovná j , platilo, že P_i sa nerovná P_j . Pojem P by teda nebol totožný ani s jednou zo svojich parciálnych podôb P_i . Medzi štádiami P_i by nejestvovali určitejšie logické väzby, ktoré by držali celý pojem pohromade ([2], 73). Obávam sa, že aj v tvojej koncepcii vývinu pojmov ide o podobnú neprijemnosť.

ČERNÍK, V.: Urobme analýzu pojmového vyjadrenia vývojovej zmeny spôsobov spoločenskej výroby. Označme si vlastnosť „byť spôsobom zjednotenia ľudí a výrobných prostriedkov“ ako F . Touto vlastnosťou si zadefinujeme pojem spôsobu výroby, ktorý si označíme ako P . Predpokladajme ďalej, že táto abstraktná vlastnosť nadobúda v rôznych štádiách vývinu spoločnosti určitú konkrétnu podobu. Označme si vlastnosť „byť spôsobom zjednotenia otrokov a výrobných prostriedkov“ ako G , vlastnosť „byť spôsobom zjednotenia nevoľníkov a výrobných prostriedkov“ ako H a vlastnosť „byť spôsobom zjednotenia námezdných robotníkov a výrobných prostriedkov“ ako I . Pojem otrokárskemu spôsobu výroby P_1 si v tomto prípade môžeme zadefinovať ako konjunkciu vlastností F a G (F je abstraktným obsahom či obsahovou formou G); pojem feudálneho spôsobu výroby P_2 – ako konjunkciu F a H ; napokon pojem kapitalistického spôsobu výroby P_3 ako konjunkciu F a I . V pojme P sa vyčleňuje abstraktný obsah, ktorý je identický vo všetkých pojmoch P_1, P_2 i P_3 . V pojmoch P_1, P_2 a P_3 sa vyjadri vzostupná vývojová orientácia spôsobov spoločenskej výroby. Medzi pojmi P a P_1, P_2, P_3 je vzťah abstraktného a konkrétneho a tento vzťah zahrnuje tak moment identity (ako F sú identické), ako aj moment rôznosti (G, H a I sú rôzne). Vo vzájomnej väzbe týchto pojmov sa môže zachytiť historický vývoj spôsobov spoločenskej výroby.

AMOREJ, P.: Tvoje argumenty sú možno zaujímavé, ale napriek tomu ma nemôžu presvedčiť o tom, že sa pojmy vyvíjajú. Zotrvávam na svojom stanovisku, že vývin/vývoj objektu možno vyjadriť aj v nevyvíjajúcich sa pojmoch.

ČERNÍK, V.: Obávam sa, že pokusy o vyjadrenie vývinu/vývoja objektu a jeho poznania v nevyvíjajúcich sa pojmoch (pojmoch predmetu) by viedli k hypertrofii geneticky nepreviazaných, vzájomne nesúmerateľných pojmov. V každom okamihu by muselo zanikať nespočetné množstvo starých a emergovať nespočetné množstvo nových pojmov na vyjadrenie vývinu toho istého objektu.

Pojmy majú komplexnú štruktúru (čo je napokon vyjadrené aj v chápaní pojmu ako identifikačnej konštrukcie); vzájomné väzby ich prvkov a častí sa riadia určitými pravidlami. Pojmy samé utvárajú zložité koceptuálne systémy, ktoré pozostávajú z pojmov organizovaných do genetických a parciálne-celostných hierarchií a cyklov. Zmena pojmov preto nespočíva len v akrecii, v púhom priradovaní (prípadne vylučovaní) hotových pojmov, ale aj v ich reorganizácii a reinterpretácii na báze hlbších explanačných teórií, v transformácii ich genetických, kompozičných a pravidlovostných väzieb ([4], 33, 35, 160).

*Filozofická fakulta UK,
Katedra logiky a metodológie vied,
Šafárikovo nám. 6, 811 02 Bratislava,
e-mail: klmv@phil.uniba.sk*

POZNÁMKY

¹ Ide o fiktívny dialóg s odporcami (možnej) teórie vývinu pojmov. Autor fiktívneho dialógu si svojho „odporcu“ prispôsobuje vlastnej mentalite, aby sa s ním mohol aspoň pre seba, vo svojom „jazyku“, vedomí a svedomí ľahšie vyrovnat'. Za možné skreslenie jeho stanovísk sa vopred ošpravedlňujem. V. Č.

LITERATÚRA

- [1] ARISTOTELES (1979): *Etika Nikomachova*, Bratislava.
- [2] CMOREJ, P. (zost.) (1992): *Logické a filozofické problémy vývinu pojmov*. Bratislava.
- [3] MATERNA, P. (1993): *Pojem jako logický objekt*. Filozofický časopis, č. 5.
- [4] RUBINŠTEJN, S.L. (1967): *Základy obecné psychologie*. Praha.
- [5] THAGARD, P. (1992): *Conceptual Revolutions*. Princeton, New Jersey.